

■ **1918-1920-ci illərdə Şərqlə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq müstəqillik dövründə millətimizin taleyində həmişəlik iz qoyacaq işlər gördü. Təəssüf ki, o zaman xalqımızın tanınmış ziyalı və mütəfəkkirlərinin, əsilzadələrinin, əqidəli dövlət xadimlərinin min bir əziyyəti ilə yaranan bu dövlət çox qısa yaşadı. 1920-ci il aprelin 28-də bolşevik Rusiyasının ordusu Azərbaycanı işğal etdi.**

Sovet dövründə süurumuza yeridilən yalançı təbliğatlardan biri də bu olub ki, guya bu ordu Bakıya girərkən əhali onları gül-çiçəklə qarşılamış və Azərbaycanın hər yerində sovet hakimiyyətini rahatlıqla qəbul etmişlər. Lakin həqiqətdə isə bunların yanlış olduğunun və Azərbaycanı az sayda bolşevik tərəfdarlarından savayı heç kəsin bu işğala haqq qazandırmadığının, hətta silaha sarılıb mübarizə apardığının şahidi olurdu. Bu, 1920-1937-ci illəri, təqribən on yeddi illik bir dövrü əhatə edir.

Cümhuriyyətin devrilməsi ilə başlanan üsyanlar

1920-ci ildə 70 minlik sovet ordusu qaçaqlar və milli ordu hissələrinin şimalda qalan bölmələri ilə vuruşa-vuruşa Azərbaycanı daxil oldu. Cümhuriyyət xadimləri kütləvi qan tökülməməsi və müstəqil Azərbaycan sovet dövləti qurulacağı naminə hökuməti təhvil verdilər. Cümhuriyyət xadimlərinin əksəriyyəti mühacirət etdi. M.Ə. Rəsulzadə vaxtilə Stalinin həyatını qurtardığına görə onun tərəfindən xilas olundu. F.Xoyski, H.Ağayev və B.Cavanşir Tiflisə getdilər və orada erməni terrorunun qurbanı oldular. Nəsi bəy Yusifbəyli yolda qətlə yetirildi. Qısa müddət ərzində ölkəni işğal edən bolşeviklər qanlı cinayətlərə əl atmağa başladılar. Xalqın öndə gedən ziyalıları, generallarını həbs etməyə, güllələməyə başladılar. Belə olan təqdirdə sovetlərə qarşı üsyanların baş verəcəyi labüd idi. Çünki əhali milli hökumətə, necə deyərlər, elə yenəcə isinmişdi ki, yerini millətə yad dəyərlər gətirməyə çalışan kommunistlər tutdu. Bir sözlə, əhali milli və mənəvi kimliyi uğrunda mübarizəyə qalxdı.

Gəncə üsyanı

Bəs niyə məhz Gəncə? Ona görə ki, hələ 1918-ci ildə Bakı şəhəri Bakı Sovetinin və kommunasının işğal altında olanda Gəncə bütün azadlıq aşıqlarının, difaiçilərin, mü-

mək qeyri-mümkün idi. Şəhəri tərk etmək imkanı olmayan üsyançıları, habelə dinc əhalini mühasirəyə alaraq, kütləvi şəkildə güllələyirdilər. Bir neçə gündən sonra üsyan amansızlıqla yatırıldı. Ehtimallara görə, üsyan nəticəsində düşmən 8 mindən çox itki verdi. Üsyançıların itkisi isə 12 min nəfərə çatdı. Gəncə üsyanının mübarizələrindən Qaçaq Qəmbər, general-mayor Mirzə Qacar, hüquqşünas İsmayılخان Ziyadxanov, habelə ədəbiyyatımızın ma-

On yeddi illik mücadilə

rışları və planları məhz bu şəhərdən gəlirdi. Ona görə də cümhuriyyətin devrilməsi gəncəlilər və ora toplaşan milli təfəkkür sahibləri tərəfindən asanlıqla həzm edilmirdi.

1920-ci il mayın 25-də Cavad bəy Şıxlinski, Mirzə Məhəmməd Qacar və Cahangir bəy Kazımbəyli, Səməd bəy Rəfibəylinin rəhbərliyi ilə üsyan başladı. Qısa müddətdə şəhərin mühüm obyektləri, azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrdəki qırımızı qoşun hissələri nəzarət altına götürüldü. Hərbi anbar, mərkəzi həbsxana, dəmir yolu stansiyası, fəvqəladə komissarlığın binası ələ keçirildi. Xalq hərəkatının getdikcə geniş miqyas aldığı görün XI qırımızı ordunun komandanlığı üsyanın yatırılması üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. 179-cu alay və 20-ci diviziyanın süvari briqadası dərhal Gəncəyə götərildi. İki gündən sonra Zaqatala bölgəsindəki 18-ci süvari diviziyası da Gəncə ətrafında yerləşdirildi.

Ermənilər elə ilk gündən rus-sovet işğalçılarına yaxından kömək etməyə başladılar. Mayın 29-da qırımızı qüvvələrin üsyançıları üzərinə ilk mütəşəkkil hücumu uğursuzluqla başa çatdı. Bolşevik qoşunları xeyli itki verdi. Hətta üsyançıların əks-hücumları onları ağır vəziyyətə saldı. Belə halda XI qırımızı ordu komandanlığı Gəncəyə yenə də əlavə qüvvələr gətirməyə məcbur oldu. Çox sayda canlı qüvvənin, toplaşdığı şəhərdə son dərəcə böyük dağınıqlara gətirib çıxardı. Qüvvələr qeyri-bərabər idi. Təpədən-dırnağa silahlənmiş nizami orduya tab gətir-

hir tədqiqatçısı Firudin bəy Köçərli mühəndis Abuzər bəy Rzayev, müəllim Mirzə Abbaszadə və başqaları sovet güllələrinin qurbanı oldu.

Zaqatala üsyanı

1920-ci il iyunun 6-da Zaqatalada sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan baş verdi. Molla Hafız Əfəndinin başçılıq etdiyi üsyançılar tərəfindən Zaqatala qalası, Qax və ətraf ərazilər ələ keçirildi. Üsyan bütün bölgəyə yayıldı. Lakin Sovet Rusiyasının XI ordusunun bölgəyə yeridilən hissələri qeyri-bərabər döyüşdən sonra iyunun 16-da üsyanı yatırdılar. Hafız Əfəndi üsyançıların dəstəsi ilə Gürcüstan ərazisinə keçdi.

Qarabağ üsyanı

1920-ci ilin may ayında Qarabağda XI ordu hissələri ilə Azərbaycan Ordusunun əsgərləri arasında bir neçə lokal toqquşmalar baş verdi. Tərk silah edilən milli ordunun əsgərlərinin əksəriyyəti evlərinə geri dönsə də, onlardan 28 əsgər və 4 zabit axıradək döyüşmək üçün Qarabağa tərəf hərəkət etdi. Bu hadisə xalq arasında və tarixi ədəbiyyatda “32-lərin dastanı” kimi əbədiləşdi. Onlar sayı 1200-1500-ə yaxın olan yerli üsyançılarla birləşdilər. “32-lər” üsyançıları səfərbərliyə alaraq Bərdənin sağ sahilindəki qüvvələri şəhərin kənarına sıxışdırıb, Qarabağa tərəf hərəkət üçün ciddi strateji əhəmiyyət kəsb edən bu mövqeni bir həftəyə qədər nəzarət altında saxlaya bildilər. Milli Ordunun 6 minə qədər əsgər və zabit heyəti Qarabağ bölgələrinə nəzarət

edirdi. Qırımızı ordunun iki diviziyasına “32-lər”i tərk silah etmək tapşırılmışdı. İyunun 5-də Tərtərdə, Ağdamda, Şuşada istilaçılara qarşı üsyanlar baş verdi. Tərtər üsyançıları sovet qoşunlarının böyük bir alayını darmadağın etdilər. Ağdamda da bolşeviklər ciddi müqavimətlə rastlaşdılar. Üsyançılar XI ordu hissələri ilə üç gün qanlı döyüşlər apardıqdan sonra məğlub oldular.

Şəki üsyanı

1930-cu ildə baş vermiş Şəki üsyanı Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı ən yaddaqalan döyüşlərdən hesab olunur. Üsyanın mərkəzi Şəkinin Baş Göynük kəndi olmuşdur. Hətta üsyan Moskvanı da ciddi narahat etmişdi. 1930-cu il aprelin 13-də Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən və Oğuzda sovet hakimiyyətinə qarşı mülkədarların, milli burjuva nümayəndələrinin iştirakı ilə baş vermiş silahlı üsyan, əslində, bütövlükdə xalq hərəkatı idi. 1930-cu il aprelin əvvəllərində Qax-Şəki Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Həbəulla Manaflının yazdığı “Şəki üsyanı” kitabında göstəriləndiyi kimi, bu üsyanı göynüklülər başlamışlar. Üsyanın rəhbərləri “kor türk” ləqəbli Əbdülqadir (o, əslən Anadoludan idi), Şeyx oğlu Molla Mustafa, Molla Məhəmməd və başqaları olmuşlar. Üsyançılar Şəki şəhərini tutmuş, siyasi məhbusları azad etmiş, poçt-teleqrafı ələ keçirmiş və şəhər 7 gün üsyançıların əlində qalmışdır. Sovet qırımızı ordusunun gücü ilə üsyan amansızlıqla yatırılmışdır. Üsyan yatırıldıqdan sonra qırımızı cəlladlar Baş Göynüyə böyük bir silahlı dəstə göndərmişlər. Dəstənin rəhbəri Qonqin və onun köməkçisi

Novruzov familiar bir erməni olmuşdur. Üsyanda iştirak etmiş onlarca göynüklü güllələnərək kütləvi məzarlıqda dəfn olunmuşdur. Xatırladaq ki, Azərbaycanın Xızı-Siyəzən, Quba, Lənkəran, Şəmkir, Kəlbəcər, Naxçıvan və digər bölgələrində də güclü antisovet çıxışlar olmuş və amansızlıqla yatırılmışdır.

Göründüyü kimi, bu üsyanlar Azərbaycanın xeyli bölgəsində baş vermiş, mütəşəkkilliyi olmasa belə, bolşevik ünsürlərini guya, xalqın

“gül-çiçəklə” qarşılamaşı yalanlarını alt-üst edir.

Tanınmış bəylər, ruhanilər və qaçaqlar antisovet mübarizədə

Üsyanlar və antisovet çıxışlar, təbii ki, bir qrup kütlənin yığışaraq təşəbbüs göstərməsi deyildi. Bu üsyanlara xalqımızın milli təfəkkürlü bəyləri və qaçağa çevrilmiş əli silah tutan igidləri rəhbərlik edirdilər. Üsyanlar amansızlıqla yatırıldıqdan sonra bəylərin və qaçaqların əksəriyyəti güllələndi, xilas ola bilmələrin bəziləri Türkiyəyə və İrana keçdi, bəziləri isə dağlara çəkilərək müqavimət göstərməyə davam etdi. Məşhur bəyzadələrin içində Gəncədən Ələkbər bəy Rəfibəylini, Xəlil bəy Xasməmmədovu, Səməd bəy Rəfibəylini, məşhur ruhani, xalq arasında böyük nüfuza malik Molla Məhəmməd Pişnamazzadəni, Vədi mahalından Kərbəlayi İsmayıl Çimənlini, Zəngəzur və Qarabağdan Sultanov qardaşlarını və bu bölgənin tanınmış qazisi Bəhlul Behcət Əfəndini, Qubadan Əli bəy Zizikskini, Qazaxdan Cavad bəy Şıxlinskini, Ağdaşdan Əşrəf bəy Qar-

xunlunu, Borçalıdan Emin bəy Acalovu, Şamaxıdan Azad bəy Qocamanbəyovu və digərlərini qeyd etmək olar ki, onlar xalq arasında ciddi nüfuza və çəkiyə malik idilər. Adını çəkdiyimiz qəhrəmanlar bir növ xalqın milli elitasını təşkil edirdilər ki, bu da mübarizənin sovetlər üçün olduqca qorxulu əhəmiyyət daşıdığını göstərirdi. Əgər belə olmasaydı, bu üsyanların yatırılmasında sadəcə cəza dəstələri deyil, sovet qoşunlarının çoxsaylı alayları da cəlb olunmazdı.

Azərbaycanda sovet-bolşevik diktaturasına qarşı milli çıxışlar təqribən 1937-ci ilə qədər davam etmişdir. İstənilən bölgəmizdə nizami və artıq özünə güclü dayağ nöqtələri yaratmış sovet qoşunlarına qarşı qaçaqlar vuruşurdular. Əsasən dağlıq ərazilərimizdə Azərbaycan milli qaçaq hərəkatı, sözün həqiqi mənasında, qəhrəmanlıq tarixi yazırdı. Qaçaq Mayıl, Dəli Alı, Məşədi Cəmil, samuxlu Qaçaq Məmmədqasım, Qaçaq Rüstəm və Təhməz Ramazanogulları, Qaçaq İmambaxış, Qaçaq Gülsüm, İmamulla Qara Əhməd oğlu və digərləri Azərbaycan xalqının yenilməz ruhunu göstərirdilər.

Burada bir məqamı da xatırlatmaq istərdim. Yuxarıda adı çəkilən Qaçaq Mayıl hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq, çar Rusiyası imperalizminə qarşı mübarizə aparmışdır. Sonra sovet işğalına qarşı silahlı dirəniş göstərən Qaçaq Mayıl hətta Şabran rayonunun “Sarvan” stansiyasında XI ordunun gəldiyi zirehli qatari məcburi saxlayaraq ağır döyüşə girmişdir. Qeyri-bərabər döyüşdə sovet qoşunları xeyli itki vermişdir. Bundan əlavə, Qaçaq Mayıl Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından biri, böyük ideoloq M. Ə. Rəsulzadənin Lahıca gizlənməsini təmin etmişdir. Ona görə də ələ keçən kimi, məhkəməsiz, sübutsuz 1924-ci ildə güllələnmışdir.

Ziyalı və mütəfəkkirlərimizin ideya mübarizəsi

1920-ci ildən 1937-ci ilədək Azərbaycan susmadı. O müddətdə sovetin qanlı rejiminin min cür hiylə və qəddar üsulla məhv etməyə çalışdığı milli bəyzadələrimizlə, milli təfəkkürlü qaçaqları-

mızla bərabər söz, fikir adamları da mübarizə aparırdılar. Onların arasında mühacirət həyatı yaşayan Almas İldırım, dövlət himnimizin müəllifi Əhməd Cavad, gənc yaşında ikən “əks-inqlabçı ünsür”, “müsavətçi” damğası vurularaq güllələnmiş Mikayıl Müşviq, Məhəmməd Hadi, Qafur Rüşad, milli tədqiqatçılar Salman Məmtaz, Bəkir Çobanzadə, Sibirə sürgün edilmiş böyük yazıçımız Hüseyn Cavid, repressiyaya məruz qalaraq güllələnmiş Hacıbaba Nəzərli, tanınmış yazıçımız Seyid Hüseyn və digərləri var idi. Onların tək günahı hər vəchlə millilik ideyalarını yaşatmaları, saxta sovet xalqı əfsanelərinə uymamaları idi. Çoxlarını məhkəməsiz, sübutsuz güllələdilər və yaxud uzaq Sibirin qarlı-şaxtalı çöllərinə sürgün etdilər. Onların əksəriyyəti 23 ay yaşayan xalq cümhuriyyəti dövründə parlamentçilərimiz idi.

Bu 23 ay ərzində Azərbaycan xalqının tarixində yazılan ən böyük səhifələrdən biri də məhz o idi ki, sənətdə, ədəbiyyatda, mədəniyyətdə milli düşüncəli insanlarımızın yetişməsi sürətləndi. Cümhuriyyət ürəyində millət sevgisi aşır-deşən hər kəsə meydan verdi. Sovet dövrü isə qondarma beynəlmiləçilik, saxta sovet xalqı ideyası ilə milli ənənələrimizi, dilimizi, mənəvi dəyərlərimizi unutturmaq yolu tutdu. Adını çəkdiyimiz və çəkkə bilmədiyimiz yüzlərlə repressiya qurbanı qələmləri və fikirləri ilə bu xalqın ruhunu ölməyə qoymadılar. Bəylərin və qaçaqların mübarizəsi yatırıldıqdan sonra, hədəf düşüncə adamları idi. 1937-ci il repressiyaları xalqın əsl həqiqətlərini nəsilədən-nəsilə ötürə biləcək aydınlarımızı nişan aldı.

Beləliklə, on yeddi illik dirənişin izlərini düşüncəsində gizli də olsa yaşadan Azərbaycan xalqı bütün əsarət buxovlarını qıraraq 1991-c ildə müstəqillik əldə etdi. Çoxsaylı səhidlər verdi, lakin azadlığını qazandı. Bu isə milli ideyamızın sağlam və köklü təməllərə söykəndiyini və Azərbaycan xalqının əsarətə, müstəmləkəçiliyə boyun əyməyən xalq olduğunu bir daha sübut etdi.

**Anar TURAN,
“Xalq qəzeti”**

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun keçirdiyi müsabiqəyə təqdim edilir.